

Maciej Grochowski

Instytut Języka Polskiego PAN

Syntaktem

Syntaktem jest terminem nazywającym jednostkę syntaktycznego poziomu języka, został utworzony na zasadzie analogii do takich terminów, jak *fonem*, *morfem*, *leksem* (Nowak 2015: 127). W encyklopediach językoznawczych (Polański 1999a: 386, 1999b: 581) *syntaktem* utożsamiany jest ze *składnikiem*, charakteryzowanym lakonicznie jako „konstrukcja wchodząca w skład większej konstrukcji”. *Konstrukcja* jest z kolei interpretowana jako *składnik* czegoś usytuowanego na poziomie wyższym, np. zdania. W składni tradycyjnej zawężano zakres intuicyjnie rozumianego pojęcia składnika, a w składni strukturalnej zakres pojęcia syntaktemu (nie każdy składnik jest syntaktemem).

Zenon Klemensiewicz (1963: 19) przez *składnik* rozumiał „wyraz samodzielny, który pozostaje w bezpośrednim i wzajemnym stosunku syntaktycznym z innym wyrazem samodzielnym tego samego wypowiedzenia”. Zgodnie z koncepcją składnika wysuniętą przez uczonego do zakresu tego pojęcia nie należą przyimki (składnikiem jest wyrażenie przyimkowe jako całość), spójniki, wyrazy wykrzyknikowe oraz dodatkowe wyznaczniki intelektualne (np. *chyba*, *przecież*, *rzekomo*), skierowujące (np. *panie woźny* w funkcji wołacza) i nawiązujące (np. *ponadto*, *następnie*). Wyraz reprezentujący ostatnią klasę może być składnikiem pod warunkiem, że pozostaje w związku syntaktycznym z innym składnikiem wypowiedzenia; np. wyrazy *tymczasem*, *odtąd* użyte w funkcji okoliczników czasu (Klemensiewicz 1963: 28; szerzej zob. Grochowski 2011).

W polskiej składni strukturalnej rozpowszechnione są dwie koncepcje syntaktemu, jedna pochodzi z prac Henryka Misza (1967, 1968b/1981b), druga z prac Jadwigi Wajszczuk (2005, 2010, 2011).

1. Koncepcja Henryka Misza

Misz (1967: 22–26) krytycznie ocenił klasyfikacje składniowe wyrazów przedstawione w pracach Anatola Mirowicza (1949), Tadeusza Milewskiego (1952), Stanisława Jodłowskiego (1960) i Zenona Klemensiewicza (1963). Korzystając z wyników ich badań, zaproponował klasyfikację własną. Przyjął, że obiektami opisu i podziału będą syntaktemy, elementarne

jednostki systemu składniowego. Przez syntaktem Misz (1967: 30–31, 1968b/1981b: 186–187) rozumie klasę wyrazów i form wyrazowych o jednakowej wartości syntaktycznej, czyli mających cechy syntaktycznie doniosłe, wykorzystywane do tworzenia poprawnych konstrukcji. Wśród cech syntaktycznie doniosłych uczony wyróżniał cechy klasowe, kategoriałne i słownikowe; klasowe i słownikowe przysługują wszystkim wyrazom, kategoriałne tylko formom fleksyjnym (por. szerzej Grochowski 2014).

Połączenie syntaktemów to ich zespolenie zależnością bezpośrednią, podlega ono determinacji klasowej (np. *czytając zasnął*), kategoriałnej (np. *stary chłop*) lub słownikowej (np. *prawie trup*). Misz (1968b/1981b: 187–188) wyróżnił kilka rodzajów takich zależności, a w konsekwencji pięć funkcji składniowych syntaktemów: nadrzędnika (np. *życie w: życie towarzyskie*), podrzędnika (np. *towarzyskie w: życie towarzyskie*), współpodrzędnika (np. oba składniki sekwencji *życie rozkwitło*), argumentu (np. *zgrabny, baletnica w: zgrabny jak baletnica*) i funktora (np. *jak w: zgrabny jak baletnica*).

W monografii poświęconej grupom syntaktycznym, w wyniku analizy strukturalnej syntaktemów metodami substytucyjnymi, na podstawie opisu ich konotacji i dystrybucji, Misz (1967: 43–58) wyodrębnił – przez wyliczenie – 17 następujących klas syntaktemów: 1. rzeczowniki (dwie podklasy: rzeczowniki w mianowniku i w przypadkach zależnych), 2. czasowniki (cztery podklasy: osobowe, niesobowe, bezokoliczniki, imiesłowy przysłówkowe), 3. przymiotniki i imiesłowy przymiotnikowe, 4. przysłówki, 5. zaimki rzeczownikowe (dwie podklasy: zaimki w mianowniku, np. *kto, co, nikt, nic, ja, ty, on*, i w przypadkach zależnych), 6. zaimki i liczebniki przymiotnikowe (np. *jakiś, ten, nasz, żaden, niczyj; drugi, dwojaki, kilkakrotnie*), 7. zaimki przysłówkowe (np. *tak, tu, tam, wtedy, gdzie, wszędzie, nigdy, nigdzie*), 8. liczebniki rzeczownikowe (np. *dwa, pięć, kilka, wiele, mało, sporo, trochę, pół; tyśiąć, milion*), 9. czasowniki posiłkowe – łączniki (*być, stać się, zrobić się, zostać*), 10. czasowniki posiłkowe – modyfikatory (wymagają bezokoliczników, np. *musi, może, powinien, należy, wypada, można*), 11. intensyfikatory (np. *bardzo, całkiem, dosyć, nadzwyczaj, trochę, zbyt, za-nadto*), 12. przyimki, 13. funktory utożsamiające (np. *to, czyli, równa się, znaczy*), 14. funktory łączące – spójniki, 15. funktory porównujące (np. *jak, jakby, niby, niczym, niż, niżby, aniżeli*), 16. syntaktem pośrednio determinujący (klasa jednoelementowa, reprezentowana przez *co* w kontekstach *przechodził co chwila/chwilę*), 17. czasowniki posiłkowe w formach analitycznych (np. *będę, będziesz, byłbym, byłbyś*).

Trzy klasy wyrazów i form nie mają wartości syntaktycznej, nie należą więc do zbioru syntaktemów (Misz 1967: 40, 58–60). Są to (a) wyrazy o wartości formotwórczej (np. *się, było, by, niech* w połączeniach *śpi się (nieźle); można było (zrobić); można by (zrobić); niech zginie (marnie)*); (b) wyrazy o wartości słowotwórczej (np. *bądź, indziej, się* w połączeniach *(położy) gdzie bądź; (położy) gdzie indziej; śmiał się (głośno)*); (c) wyrazy o wartości słownikowej (np. *choć, dopiero, może, nawet, przynajmniej*). Te ostatnie nie wchodzą „w zależność z syntaktemami konstrukcji bądź uzależniają się od syntaktemów dowolnej klasy” (Misz 1967: 59). Autor wymienia 48 elementów jednoelementowych należących do klasy (c) oraz 11 dwu- i trójsegmentowych (por. np. *akurat, aż, jedynie, naprawdę, niejako, no, oto, ponieważ, przynajmniej, szczególnie, toć, widocznie, właściwie, wszakże, zresztą; bądź co bądź, co najmniej, na pewno, na przykład, po prostu, przede wszystkim, w ogóle*).

2. Koncepcja Jadwigi Wajszczuk

Wajszczuk (2005, 2010, 2011) zaproponowała klasyfikację syntaktyczną leksemów motywowaną semantycznie, w której dominującą rolę odgrywały dwie opozycje: łączliwość vs. brak łączliwości, składnia zależności vs. składnia kookurencji. Uczona przeciwstawiła leksemy paraleksemom, jednostkom, które nie są zdolne do otwierania żadnej pozycji. Klasę tę tworzą wykrzykniki, apele i sygnały fatyczne. W zbiorze leksemów Wajszczuk (2010: 25) rozróżniła syntaktemy – jednostki otwierające pozycje semantycznie nacechowane lub wchodzące na jedną z takich pozycji, oraz parataktemy – jednostki niemające żadnej z tych właściwości, odnoszące się do poziomu struktury tematyczno-rematycznej wypowiedzenia. Te ostatnie są zdolne do kookurencji z innymi wyrażeniami, otwierają dla nich pozycje nienacechowane gramatycznie ani semantycznie, ale nie wchodzą z nimi w zależności składniowe. Kookurencja jest zjawiskiem linearnie i prozodycznie niejednorodnym, na co zwrócił uwagę Adam Dobaczewski (2014, 2020).

Syntaktemy charakteryzowane są za pomocą alternatywy słabej, do zbioru tego należą jednostki mające cechę wyznaczoną zarówno tylko przez jeden człon alternatywy, jak i przez oba człony. Wajszczuk (2010: 27–28) dzieli syntaktemy w dwóch krokach na: 1. leksemy nieotwierające pozycji, ale wchodzące na pozycje otwierane przez inne leksemy (są to terminaly); 2. leksemy otwierające pozycje, ale niewchodzące na pozycje otwierane przez inne leksemy (są to predykaty niezależne) i 3. leksemy otwierające pozycje i wchodzące na pozycje otwierane przez inne leksemy (są to predykaty zależne). Każda z tych trzech grup nadrzędnych obejmuje kilka zakresowo węższych, są one scharakteryzowane przez wyliczenie.

Do grupy terminalów należą: (i) wyrażenia referencyjne: imiona własne, zaimki rzeczowne (np. *ja, ty, to, tamto, ktoś, coś*) i zaimki przysłówne spacyjno-temporalne (np. *tu, teraz, tam, wtedy, stamtąd*), (ii) predykaty proste: nazwy gatunków naturalnych (np. *brzoza, sasanika, lew, wiewiórka*) i artefaktów (np. *dom, stół, filiżanka*).

Grupa predykatów niezależnych obejmuje: (i) osobowe i nieosobowe formy czasowników, (np. *zarządzono [zbiórkę], należało [to zrobić], chce mi się [płakać], tamie [mnie w kościach]*), (ii) predykatywy (czasowniki niewłaściwe), (np. *miło mi, duszno tu, zimno tu; dnieje, świta, zagrzmiąło*), (iii) imiesłowy przysłówkowe, (iv) liczebniki, przymiotniki, imiesłowy przymiotnikowe, przysłówki, (v) operatory metapredykatywne (intensyfikatory, limitory, aproksymatory), (np. *bardzo, niemal, prawie, całkiem, zbyt, dość, około [stu], tuż [za plotem]*). Jednostki ostatniej podgrupy wchodzą – w przeciwieństwie do pozostałych, nacechowanych gramatycznie – w relacje jednostronne, zdeterminowane tylko semantycznie; por. opozycję Wajszczuk (2005: III–II8) zaproponowaną w jej monografii o metatekście: autosyntagma tyki (syntaktemy właściwe) vs. synsyntagma tyki (operatory metapredykatywne) (por. też Walusiak 2011).

Grupa predykatów zależnych obejmuje: (i) rzeczowniki odsłowne i relacyjne (np. *pranie, odpoczynek, przerwa, sąsiad, środek*), (ii) infinitiwy, (iii) komparatywy (np. *lepiej [niż ja], szczuplejsza [od niej]*), (iv) przyimki, (v) włączniki (np. *że, żeby, aby, czy*). Ten ostatni termin wprowadziła do składni Wajszczuk (1997: 39–46, 2011: 271) na oznaczenie syntaktemów otwierających pozycję dla wypowiedzenia zależnego i wprowadzających je na miejsce zdeterminowane semantycznie i składniowo nadrzędnym predykatem. Por. np. operatory *że, żeby*

w wypowiedzeniach *Piotr wie, że Toruń leży nad Wisłą*, *Anna chciała, żeby Piotr wrócił*., uwarunkowane znaczeniami predykatów ‘wiedzieć’ i ‘chcieć’. Dystrybucję włączników w kontekstach predykatów rzeczownikowych badała w ostatnich latach Alicja Wójcicka (2017, 2018; zob. też Żabowska 2017). Por. ponadto opozycję zdań złożonych ze zdaniem składowym implikowanym (np. *Jan namawia Piotra, żeby sprzedał samochód*.) i nieimplikowanym (np. *Jan wynajął Piotrowi mieszkanie, ale zapomniał przekazać mu kluczy*.) w „Składni wyrażań poli-predykatywnych” (Grochowski 1984: 244).

3. Operatory metapredykatywne

Operator metapredykatywny jest syntaktemem otwierającym jedną pozycję składniową, nacechowaną semantycznie, dla wyrażań różnorodnych gramatycznie, niewchodzącym na pozycje otwierane przez jednostki innych klas, z wyjątkiem partykuł. Wajszczuk wyróżniła w klasie operatorów metapredykatywnych trzy podklasy, operatory gradacji, aproksymacji i limitacji, inni badacze poświęcili im lub należącym do nich jednostkom liczne publikacje (por. np. Grochowski, Kisiel, Żabowska 2014, 2018).

Operatory gradacji (np. *bardzo, całkiem, coraz, dostatecznie, dosyć, dość, nader, nadzwyczaj, nazbyt, nieco, o wiele, sporo, trochę, wielce, wysoce, zanadto, zbyt, znacznie, zupełnie*) otwierają pozycję dla wyrażań semantycznie stopniowalnych i wchodzą z nimi w relację jednostronną (por. np. Bałabaniak 2013; Bałabaniak, Mitrenga 2015). W starszej literaturze zaliczane były do przysłówków (por. np. Grzegorzczkowska 1975; Janus 1981; Jurkowski 1976; Węgiel 1995).

Operatory aproksymacji (np. *bez mała, blisko, gdzieś, koło, mniej więcej, niemal, niespełna, około, plus minus, ponad, prawie, przeszło, z górą*) otwierają pozycję dla wyrażań charakteryzujących daną wielkość z punktu widzenia ilości, liczby i miary, są więc nazywane także „operatorami adnumeratywnymi” (por. np. Bogusławski 2010; Doboszyńska-Markiewicz 2013; Duszkin 2010; Grochowski 1996).

Operatory limitacji (np. *aż, dopiero, już, ledwie, ledwo, najdalej, najmniej, najprędzej, najwyżej, zaledwie*) otwierają pozycję dla wyrażań opisujących właściwość zajmującą wysokie lub niskie miejsce na skali (na tle oczekiwań mówiącego) (por. np. Bańkowski 1975, 1976; Grochowski 2007, 2020). Klasa ta w porównaniu z dwiema wcześniejszymi jest najslabiej opracowana.

4. Podsumowanie

Między koncepcją syntaktemu wysuniętą przez Misza a koncepcją zaproponowaną przez Wajszczuk upłynęło blisko pół wieku. Pierwsza jest oparta na kryteriach dystrybucyjnych, druga na składni zależności. W koncepcji Misza syntaktem jest klasą wyrazów i form o jednakowej wartości syntaktycznej, w koncepcji Wajszczuk syntaktem jest leksemem zajmującym i/lub otwierającym pozycję syntaktyczną. Autorzy operują w swoich pracach nieporównywalnymi poziomami abstrakcji. Klasę syntaktemów w obu koncepcjach można próbować porównać jedynie z punktu widzenia zakresu odniesienia terminu. Jeżeli pominiemy wyrazy, które według Misza mają wartość formotwórczą i słowotwórczą (1967: 58–59) – właściwości

te nie zostały przez autora wyjaśnione, to można przyjąć, że jedyną klasę jednostek wyłączoną przez obojga autorów z zakresu syntaktemów stanowią partykuły, nazywane przez Misza (1968a/1981a) za Klemensiewiczem (1963: 26) „dodatkowymi wyznacznikami intelektualnymi”. W składni Misza syntaktemami są natomiast spójniki, jednostki wyłączone przez Klemensiewicza (1963: 22) ze składników wypowiedzenia, a przez Wajszczuk (2005, 2010, 2011) uznane za parataktemy. Misz (1967: 55) jako pierwszy strukturalista polski wyróżnił klasę intensyfikatorów, odpowiadającą współczesnym operatorom gradacji. Koncepcja syntaktemów Wajszczuk jest akceptowana, rozwijana i uściślana przez wielu autorów prac z zakresu składni i semantyki.

→ CZĘŚCI MOWY, PARATAKTEM

→ ZENON KLEMENSIEWICZ, HENRYK MISZ, JADWIGA WAJSZCZUK

Literatura

- Bałabaniak, D. 2013. *Polskie intensyfikatory leksykalne na tle wyrażen gradacyjnych*. Opole: Wydawnictwo UO.
- Bałabaniak, D., i B. Mitrenga. 2015. *Polskie intensyfikatory w ujęciu historycznym*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Bańkowski, A. 1975. „O kwantyfikacji językowej i partykule «aż»”. *Prace Filologiczne* 25: 183–189.
- Bańkowski, A. 1976. „Opozycja semantyczna partykuł «dopiero» i «już»”. *Prace Filologiczne* 26: 13–38.
- Bogusławski, A. 2010. „«Więcej» wśród aspektów prymitywu «wie, że»”. *Linguistica Copernicana* 1(3): 23–79.
- Dobaczewski, A. 2014. „Jeszcze o dopowiedzeniach”. W *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, red. K. Kleszczowa, i A. Szczepanek. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 125–132.
- Dobaczewski, A. 2020. „Parataktemy vs asyntagmatyki, czyli różne oblicza kookurencji tekstowej”. *Język Polski* 100(3): 20–28.
- Doboszyńska-Markiewicz, K. 2013. *Operatory adnumeratywne w języku polskim – dystrybucja i znaczenia*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Duszkin, M. 2010. *Wykładniki przybliżoności adnumeratywnej w języku polskim i rosyjskim*. Warszawa: SOW.
- Grochowski, M. 1984. „Składnia wyrażen polipredykatywnych: zarys problematyki”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, red. Z. Topolińska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 213–299.
- Grochowski, M. 1996. „O wykładnikach aproksymacji: liczebniki niewłaściwe a operatory przyliczebnikowe”. W *Studia z leksykologii i gramatyki języków słowiańskich*, red. H. Wróbel. Kraków: IJP PAN, 31–37.
- Grochowski, M. 2007. „Opozycja leksemów auto- i synsyntagmatycznych (w świetle homonimów gramatycznych o postaci «aż»)”. *Зборник Материје српске за славистику* 71–72: 161–171.
- Grochowski, M. 2011. „Zenona Klemensiewicza koncepcja składnika wypowiedzenia w świetle współczesnej składni semantycznej”. W *Zenon Klemensiewicz (1891–1969)*, red. J.M. Małecki. Kraków: PAU, 47–58.

- Grochowski, M. 2014. „Dorobek Henryka Misza na tle paradygmatów składni polskiej połowy XX wieku”. W *Znaki pamięci. Spuścizna językoznawców polskich drugiej połowy XX wieku*, red. M. Grochowski, i Z. Zaron. Warszawa: Wydział Polonistyki UW, 77–84.
- Grochowski, M. 2020. „Operatory limitacji o postaci superlatywu przysłówka w języku polskim”. *Prace Filologiczne* 75(1): 161–174.
- Grochowski, M., A. Kisiel, i M. Żabowska. 2014. *Słownik gniazdowy partykuł polskich*. Kraków: PAU.
- Grochowski, M., A. Kisiel, i M. Żabowska. 2018. „Zasady opisu jednostek funkcyjnych w WSJP PAN”. W *Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania*, red. P. Żmigrodzki, i in. Kraków: IJP PAN, 191–204.
- Grzegorzczkowska, R. 1975. *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówek*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Janus, E. 1981. *Wykładniki intensywności cechy (na materiale polskim i rosyjskim)*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jodłowski, S. 1960. „Kryteria klasyfikacji wyrazów na części mowy”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 19: 51–80.
- Jurkowski, M. 1976. *Semantyka i składnia wyrażen gradacyjnych (w językach wschodniosłowiańskich)*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Klemensiewicz, Z. 1963. *Zarys składni polskiej*, wyd. 4. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Milewski, T. 1952. „Stanowisko składni w obrębie językoznawstwa”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 11: 74–92.
- Mirowicz, A. 1949. „Z zagadnień struktury zdania”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 9: 57–70.
- Misz, H. 1967. *Opis grup syntaktycznych dzisiejszej polszczyzny pisanej*. Bydgoszcz: BTN.
- Misz, H. 1968a. „Dodatkowe wyznaczniki intelektualne ze stanowiska formalnosyntaktycznego”. *Slavia Occidentalis* 27: 147–151.
- Misz, H. 1968b. „Podstawy klasyfikacji polskich zdań pojedynczych”. *Otázky slovanské syntaxe* 2: 221–227.
- Misz, H. 1981a. „Podstawy klasyfikacji polskich zdań pojedynczych”. W *Problemy składni polskiej. Studia, dyskusje, polemiki z lat 1945–1970*, red. A.M. Lewicki. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 182–190.
- Misz, H. 1981b. „Dodatkowe wyznaczniki intelektualne ze stanowiska formalnosyntaktycznego”. W *Studia nad składnią współczesnej polszczyzny pisanej*, red. J. Maciejewski. Toruń: Wydawnictwo UMK, 164–169.
- Nowak, T. 2015. „O propozycjach klasyfikacji jednostek mowy ludzkiej – polemicznie”. *Forum Lingwistyczne* 2: 123–138.
- Polański, K. 1999a. „Syntaktem”. W *Encyklopedia języka polskiego*, red. S. Urbańczyk, i M. Kucala, wyd. 3. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 386.
- Polański, K. 1999b. „Syntaktem”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 581.
- Wajszczuk, J. 1997. *System znaczeń w obszarze spójników polskich. Wprowadzenie do opisu*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Wajszczuk, J. 2005. *O metateksie*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Wajszczuk, J. 2010. „Functional Class (so Called «Part of Speech») Assignment as a Kind of Meaning-Bound Word Syntactic Information”. *Cognitive Studies / Études Cognitives* 10: 15–33.

- Wajszczuk, J. 2011. „Co właściwie spójniki łączą? Powrót do pytań zasadniczych”. *Prace Filologiczne* 60: 263–285.
- Walusiak, E. 2011. „Synsyntagmatyczność. Problemy interpretacyjne”. *Prace Filologiczne* 60: 287–298.
- Węgiel, M. 1995. „Jakie są ograniczenia w łączliwości składniowej przysłówków? (na przykładzie łączliwości leksemu «bardzo»)”. *Studia Gramatyczne* 11: 107–112.
- Wójcicka, A. 2017. „Dystrybucja włączników a klasyfikacja predykatów wymagających argumentu nieprzedmiotowego”. *Prace Filologiczne* 70: 433–450.
- Wójcicka, A. 2018. „Czy walencja rzeczownika istnieje? Głos w sprawie konstrukcji: rzeczownik + fraza zdaniowa”. *Prace Filologiczne* 72: 433–447.
- Żabowska, M. 2017. „«Jak» i «jak to» jako operatory wprowadzające zdanie dopełnieniowe przy predykatkach narracji (na tle predykatów percepcji)”. *Prace Filologiczne* 70: 451–464.